

ELS REMENCES DE L'ALMOINA DEL PA DE LA SEU DE GIRONA (SEGLES XIV I XV)¹

ROSA LLUCH BRAMON
Universitat de Barcelona

RESUM

Aquest article és un resum de la tesi doctoral titulada *Els remences de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona (segles XIV i XV)*, on s'ha analitzat el funcionament real de la servitud catalana medieval. Així doncs, el seu objectiu ha estat estudiar tots els mals usos i tots els homenatges servils aplicats i rebuts per una sola senyoria, els remences de la qual van participar activament en les dues guerres que van emprendre contra els seus senyors a final del segle xv. La senyoria escollida, l'Almoina del Pa de la Seu de Girona, és, sense cap mena de dubte, representativa del que succeïa en la diòcesi gironina. El fet que s'hagin conservat la majoria dels llibres de comptes dels seus pabordes ha permès estudiar el funcionament real i l'evolució dels pagaments derivats de la servitud en una sola senyoria i durant més de cent anys.

PARAULES CLAU

Servitud medieval, mals usos, propietat de la terra, Catalunya.

ABSTRACT

This paper is a summary of the doctoral thesis called «Els remences de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona (segles xiv i xv)». The aim of this thesis is to study the real running of medieval Catalan servitude. Therefore, we study the servile homages and the bad customs' payments received and applied to one specific lordship where *remences* participated actively in both uprisings of the *remença* against the feudal lords at the second half of the 15th century. The lordship chosen, the Almoina of the Cathedral of Girona, is, without doubt, representative of what happened in the diocese of Girona at that time. Thanks to its provosts' annual accounts books, we have been able to study all payments and their evolution through more than a hundred years.

KEY WORDS

Medieval serfdom, bad customs, land ownership, Catalonia.

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Lluís To Figueras i llegida a la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona el 24 de novembre de 2003. El tribunal que la va jutjar estava format pels professors Paul H. Freedman (Universitat de Yale), Gaspar Feliu i Montfort (Universitat de Barcelona), Rosa Congost Colomer (Universitat de Girona), Mercè Aventín i Puig (Universitat de Barcelona) i Pascual Martínez Sopena (Universitat de Valladolid), que li van concedir la màxima qualificació.

Aquesta tesi estudia el funcionament real de la servitud catalana medieval. Per tal de fer-ho, s'han analitzat tots els homenatges i els cobraments dels mals usos rebuts i aplicats per l'Almoina del Pa de la Seu de Girona sobre els seus remences al llarg dels segles XIV i XV i, més concretament, entre 1331 i 1458. Aquestes dates van ser determinades per la documentació generada per aquesta institució benèfica gironina. L'any 1331 correspon al primer dels seus llibres de comptes conservats, en els quals els pabordes encarregats de gestionar-la consignaven tots els ingressos i totes les despeses. La data final també va ser fixada per la documentació, perquè a partir d'aquest moment, anterior al primer alçament armat dels remences contra els seus senyors, deixem de trobar constància escrita del pagament dels mals usos i la prestació d'homenatges.

La importància dels mals usos a la Catalunya de la baixa edat mitjana és una qüestió fora de discussió.² Com bé diu el professor Freedman, «a la Baixa Edat Mitjana, els mals usos arribaren a tenir la força suficient per implicar un estatus servil tant als ulls del pagès com del senyor».³ A més a més, a banda de ser el tret definitori de la servitud, i en paraules de Mercè Aventín, «renunciar als mals usos implica renunciar a importants mecanismes de control sobre la força de treball, la seva reproducció i la transmissió de la tinença, i a ingressos gens menyspreables».⁴ D'altra part, i ja des dels estudis pioners d'Eduardo de Hinojosa o de Vicens Vives, s'ha considerat que la seva aplicació sobre la població de remença catalana va provocar els dos alçaments dels remences a partir de l'any 1462. El primer, com és sabut, va barrejar-se amb la Guerra Civil catalana que enfrontava la monarquia amb la Generalitat, que representava bàsicament els estaments privilegiats.

La hipòtesi formulada per Jaume Vicens Vives i mantinguda per bona part dels historiadors posteriors assegura que la lluita per suprimir els mals usos i aconseguir la llibertat individual és la que explica les dues guerres dels remences de final del segle XV. Aquestes van quedar resoltes arran de la sentència arbitral de Guadalupe, dictada pel rei Ferran II, que va suprimir definitivament la servitud de les terres catalanes. Així, per exemple, ho manifesta P. H. Freedman: «la principal causa per la qual lluitaren els pagesos durant la guerra i durant les primeres agitacions fou l'abolició dels mals usos».⁵ De fet, els mateixos remences van focalitzar bona part de les seves reclamacions en la supressió d'aquests abusos, i així s'explicita, per exemple, en el projecte de concòrdia de l'any 1462, quan demanen als senyors que deixin d'aplicar-los perquè «a ells [els és de] molt poca utilitat e es gran suiugatio als dits pagesos e a ells molt odios».⁶

2. De fet, hi ha hagut una tendència abusiva, sobretot en la historiografia estrangera, a considerar la servitud de remença com la situació normal de la pagesia catalana, cosa que és lluny de ser veritat.

3. Paul H. FREEDMAN (1993), *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, p. 128.

4. Mercè AVENTÍN I PUIG (1996), *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès Oriental, segle XIII-XVI*, Barcelona, Columna Assaig, p. 152.

5. FREEDMAN (1993), p. 213.

6. Eduardo de HINOJOSA (1995), «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la edad media», *Obras*, vol. II, Madrid, Ministerio de Cultura i CSIC, p. 314.

Malgrat la importància que els historiadors han concedit a l'existència dels mals usos i, sobretot, a la manca de llibertat dels remences, no hi ha estudis sistemàtics sobre la seva aplicació a la pràctica. La majoria de treballs es limiten a descriure'ls basant-se en el que deien els *Costums*, les lleis, les constitucions i els escrits de diversos juristes medievals, i només comptades vegades ens ofereixen exemples dispersos de senyories diferents, principalment de redempcions i d'homenatges o reconeixements de domini. Tot i que es tracta, majoritàriament, d'exemples de molt diverses senyories (tant laiques com eclesiàstiques), el seu àmbit cronològic també és molt variat.

Amb tot i això, s'han apuntat diverses hipòtesis sobre la major o menor incidència dels mals usos al llarg del temps. En general, l'atenció es fixa en els anys immediatament posteriors a la pesta negra de 1348, perquè, segons aquestes teories, els efectes mortífers d'aquesta epidèmia van tenir com a conseqüència un agreujament del control senyorial sobre la seva població adscrita. Aquest es va manifestar, entre altres coses, en menys concessions de redempcions i, sobretot, en un fort increment dels seus preus. També s'ha considerat que el reforçament del control senyorial sobre la població servil catalana es constata en les clàusules reconegudes pels mateixos remences en els seus respectius homenatges.

Per totes aquestes raons, l'objectiu d'aquesta tesi és estudiar tots els mals usos i tots els homenatges aplicats i rebuts per una sola senyoria, els remences de la qual van participar activament en ambdues guerres. A més a més, cal assenyalar que l'estudi comprèn un període de temps que inclou circumstàncies tan cabdals com ara la pesta negra i la resta de catàstrofes del segle xiv i el segle xv fins a la primera guerra dels Remences.

Com és prou sabut, els remences catalans estaven sotmesos a sis mals usos: la redempció de persones (mitjançant la qual aconseguien la seva llibertat i de la qual van obtenir el nom que els designava), les firmes d'espoli forçades (que havien de pagar quan es casaven en determinades circumstàncies), la intestia i l'eixorquia (que gravaven la mort intestada i sense descendents), l'àrsia (que penalitzava la crema accidental del mas o la masada) i la cugucia (exigida a les dones considerades adúlteres). Els remences confirmaven la seva dependència d'una senyoria en els corresponents homenatges o reconeixements de domini que havien de prestar quan n'eren requerits.

Normalment, els mals usos han estat estudiats, com ja he dit, a través dels textos legals, les concòrdies i les exempcions que els regulaven legalment. El meu propòsit va ser el de mirar d'una manera sistemàtica l'altra cara de la moneda, és a dir, el funcionament real dels pagaments derivats de la servitud en una sola senyoria i durant més de cent anys. La senyoria escollida, l'Almoina del Pa de la Seu de Girona, és, sense cap mena de dubte, representativa del que succeïa a la diòcesi gironina. Aquesta institució benèfica va ser fundada el 4 de març de l'any 1228 per Arnau d'Escala, amb la finalitat de repartir diàriament pa entre els gironins pobres. El domini de la institució donat inicialment per Arnau d'Escala va créixer molt al llarg del segle xiii i bona part del segle xiv a través de molt diverses donacions, compres i herències. D'aquesta manera, va

arribar a posseir una senyoria molt àmplia i molt dispersa per bona part de l'anomenada *regió de Girona*, amb tota mena de possessions immobles situades a les actuals comarques del Gironès, la Selva, l'Alt i el Baix Empordà i el Pla de l'Estany.

Arnau d'Escala havia ordenat que un paborde nomenat pel capítol de la Catedral de Girona fos l'encarregat de gestionar l'Almoina. Com ja ha estat dit, aquests pabor-des portaven uns llibres de comptes on anotaven tots els ingressos i totes les despeses de la institució. Entre els ingressos, hi ha consignats els pagaments pels mals usos que exigien a la seva població de remença. Així doncs, aquests manuals de comptes dels pabor-des de l'Almoina són una font extraordinària per estudiar, entre moltes altres coses, l'aplicació dels mals usos sobre els remences. És a dir, cada vegada que el paborde cobrava en concepte d'un mal ús, ho consignava en el llibre corresponent a aquell any i hi especificava el motiu del pagament, el nom i la parròquia del pagador.

En diferents capítols d'aquesta tesi i gràcies als esmentats llibres de comptes, he pogut estudiar tots els mals usos que aplicava l'Almoina del Pa de la Seu de Girona; és a dir, la redempció de persones, la firma d'espoli forçada, la intestia i l'eixorquia. Cal assenyalar molt especialment que aquesta institució caritativa mai no va aplicar ni l'arsia ni la cugucia, que només són reconegudes en uns pocs homenatges. D'altra banda, i tenint ben presents les reflexions de J. M. Salrach,⁷ també he estudiat els homenatges i reconeixements de domini que va rebre la institució dels seus homes i dones propis i adscrits i no només els consignats als manuals de comptes dels pabor-des, sinó també els conservats en pergamí. En aquest punt, he d'advertir que, pel que fa als homenatges i reconeixements de domini, i com que la documentació ho permetia, he avançat la data d'inici a l'any 1300 per poder-ne tenir una visió més àmplia.

Aquesta tesi està organitzada en deu capítols, a més d'una introducció (o primer capítol) i d'unes conclusions. El segon capítol és dedicat a la descripció de les fonts utilitzades, entre les quals destaquen els manuals de comptes dels pabor-des i on queda prou palesa la importància del fet d'haver pogut disposar d'una excepcional font seriada. En el tercer, que correspon a l'estudi de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona, he pogut ampliar, al meu entendre, molts dels aspectes que es coneixien fins ara d'aquesta institució. La realització del quart capítol va ser provocada per la mateixa recerca: en ell analitzo els problemes que se'm van presentar quan vaig intentar conèixer el nombre de persones que eren pròpies de l'Almoina i, sobretot, saber de quins masos provenien, tant si hi vivien com si no.

A continuació segueixen els quatre capítols que constitueixen el cos central d'aquesta tesi doctoral. Al seu torn, la seva anàlisi va ocasionar l'elaboració dels tres dar-

7. «A partir de Golobardes i, per descomptat, després de la publicació de les *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, de Josep Maria Font Rius, qualsevol anàlisi que es faci de l'evolució social del camp català s'ha de fer des de la doble òptica dels processos d'enfranchiment i asserviment», Josep Maria SALRACH (1989), «La pesta negra i els orígens del problema remença», *Pere el Cerimoniós i la seva època*, Barcelona, Consell Superior d'Investigacions Científiques, Institució Milà i Fontanals, annex 24 de l'*Anuario de Estudios Medievales*, p. 16

ners. En el capítol cinquè s'estudien tots els homenatges rebuts per l'Almoina entre els anys 1300 i 1457. Aquest avançament puntual de la data d'estudi és degut al fet que, a més a més dels homenatges que figuren en els manuals de comptes, també s'hi ha inclòs l'anàlisi dels conservats en pergamí. En total, tenim documentats 1.258 dels homenatges o reconeixements de domini rebuts per la institució. El capítol següent és dedicat a estudiar les firmes d'espoli forçades, és a dir, el mal ús que, en determinades circumstàncies, gravava el casament dels homes i dones de remença. Entre els anys 1331 i 1452, l'Almoina de Girona va cobrar 424 vegades per aquest concepte. Però cal dir que, en contra del que afirmaven les disposicions legals i els *Costums*, no els van pagar només els seus homes propis, sinó també alguns altres dels quals s'ha pogut establir, sense cap mena de dubte, l'adscripció a altres senyories, però que tenien alguna possessió per l'Almoina de Girona.

En els capítols setè i vuitè s'estudien els mals usos que gravaven les sortides del domini, tant les voluntàries com les involuntàries. El resultat obtingut és que entre 1331 i 1458, la institució va concedir la llibertat a 557 persones. Com que els pabordes van consignar la raó que justificava la redempció de bona part d'aquests redimits, l'estudi dels seus manuals ha permès establir que en la major part dels casos la redempció només era un tràmit per poder tornar a adscriure's de nou a una altra senyoria. El nombre d'aquestes sortides contrasta amb el cobrament per part de l'Almoina, entre aquestes mateixes dates, de només 105 intesties i eixorquies; dit d'una altra manera, fins a l'any 1445 va ingressar diners en concepte de 23 intesties; fins al 1458, per 68 eixorquies, i fins al 1406, per 14 intesties i/o eixorquies.

Els capítols novè i desè són dedicats a analitzar el significat i les limitacions que comportaven els mals usos, com a trets definitoris de la pertinença a la servitud, sobre les persones que hi estaven sotmeses. Al meu entendre, queda establert, indubtablement, que la servitud de les persones és provocada per la possessió d'un mas o una borda servil, però que aquesta condició servil seguia transmetent-se de pares a fills, encara que ja no visquessin al mas que originàriament els havia exigut ser remences. I dic això perquè la documentació de l'Almoina mostra, també d'una manera ben clara, que el lligam entre el remença i la terra no impedia que el seu tinent en marxés, encara que fos per anar a viure i a tenir una professió a qualsevol vila o ciutat privilegiada. Aquesta meva afirmació no només és vàlida per als remences de l'Almoina de Girona. Al meu entendre, aquest estudi mostra que no constituïa una excepció, sinó que també era habitual en altres senyories, contràriament al que havien apuntat Hinojosa, Serra Vilaró o Freedman, a partir d'alguns dels casos que van ressenyar

L'any 1457, Alfons el Magnànim va dictar, des de Nàpols, una sentència interlocutòria que suspenia la prestació d'homenatges i el cobrament de mals usos a Catalunya. L'any següent, el seu lloctinent va proclamar la sentència al Principat. Com que les conseqüències del contingut d'aquesta sentència eren decisives, vaig voler comprovar si l'Almoina del Pa de la Seu de Girona va deixar de rebre homenatges i de cobrar mals usos als seus remences després de la seva proclamació a Catalunya

tal com, efectivament, mostra la manca de documentació. En observar que la resposta era afirmativa, vaig voler saber si la seva confirmació era extensible a altres senyories. Per aquesta raó, en l'últim capítol de la tesi he analitzat el compliment general de la sentència esmentada i crec que queda demostrat que el comportament d'aquesta institució és representatiu del que també va succeir en altres senyories catalanes. I insisteixo que aquesta constatació és certa, encara que sigui el resultat d'una via de recerca negativa, és a dir, deduïda per la manca de testimonis documentals. D'aquesta manera, queda fora de dubte que pocs anys abans de la primera guerra dels Remences els homenatges i els mals usos havien deixat d'aplicar-se.

Si tenim en compte les xifres esmentades més amunt, l'estudi global de tots els mals usos i els homenatges revela que 1.258 remences van reconèixer la seva pertinença a la servitud, però que només 557 van redimir-se perquè volien abandonar el domini d'origen. Així mateix, es constata que només 424, és a dir, una tercera part, van pagar la firma d'espoli forçada quan es van casar. Finalment —i això pot resultar sorprenent— només 68 d'aquests remences van morir sense descendència en línia directa i només 23 van morir sense haver testat; cal afegir-hi altres 14 més que van morir intestats i eixorcs al mateix temps. Crec que val la pena subratllar que, malgrat la riquesa del contingut dels llibres de comptes dels pabordes, no hi ha cap testimoni del cobrament de l'arsia i de la cugucia. En conseqüència, sembla que podem establir de manera definitiva que l'aplicació d'ambdós mals usos tampoc no era vigent a l'Almoïna i que aquesta conclusió sembla ampliable, ara com ara, a la resta de senyories amb població de remença.

Una altra de les conclusions que m'ha permès establir aquesta tesi és que, contra el que s'ha dit sovint, la pesta negra no va provocar un empitjorament de la condició dels remences ni tampoc un control senyorial més ferri. I dic això perquè en els anys immediatament posteriors a l'epidèmia van augmentar els pagaments per intestes i eixorques, però també el nombre de les redempcions concedides. La quantitat d'homenatges rebuts per la institució tampoc no va créixer gaire significativament després de 1348, però —i el que és més important— les clàusules que contenien no van canviar en absolut.

En un altre ordre de coses, i tal com indicaven els *Costums de Girona*, tots els mals usos cobrats per l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona (si s'exceptuen les redempcions de les noies «verges») eren proporcionals als béns posseïts per la persona que ocasionava el seu pagament. Les informacions aportades pels pabordes en els assentaments dels seus llibres de comptes ho palesen a bastament. Cal pensar, a més a més, que si els pabordes de l'Almoïna seguien les indicacions dels *Costums* de la seva diòcesi a l'hora de redimir les «verges», també ho feien en la resta de mals usos. D'aquesta manera, els preus pagats pels remences per redempcions, firmes d'espoli, intestes i eixorques eren variables i equivalien, teòricament i al meu entendre, a la tercera part dels seus béns mobles i semovents.

Així doncs, de cap manera els pagaments pels mals usos no ens poden servir per establir una major o menor pressió de les senyories sobre els seus adscrits, però sí que serveixen per qualificar el creixement econòmic dels masos i dels seus tinentes. Per tot el que s'ha dit fins aquí, podem concloure que una redempció o una intestia més alta, posem per cas, ens indica un major potencial econòmic del pagador o del seu mas d'origen. En altres paraules, només podríem valorar la major o menor pressió de la senyoria si disposéssim de totes les dades: les del que aquesta recaptava i les de la renda del pagès que feia el pagament. D'altra banda, i contràriament al considerat per altres historiadors, tampoc no es pot valorar l'increment o la davallada del cost dels pagaments si primer no s'estableix el creixement econòmic i l'evolució dels preus; i dic això perquè sense aquestes dues variables no es pot parlar de l'evolució de la renda real.

D'altra banda, penso que els mals usos no només han de ser vistos des de la seva vessant econòmica, malgrat els pagaments econòmics que suposaven. I això pel que fa tant als beneficis que n'obtenien les senyories com a les despeses que comportaven als remences. Cada vegada que s'havia de pagar un mal ús o de prestar un homenatge o un reconeixement de domini, es recordava o confirmava la pertinença a la servitud, és a dir, el fet de ser jurídicament no lliure i, a més, en quedava constància.

Tal com crec que he demostrat en aquesta tesi, algunes vegades els homenatges i les redempcions eren prestats, reconeguts i pagats per persones de remença que, en el moment de fer-ho, no vivien en cap mas de remença de l'Almoina del Pa de la Seu de Girona. Alguns d'ells ni tan sols residien a la parròquia on estava el seu mas d'origen i a causa del qual ells eren homes o dones propis i solius de la institució. Bona part d'aquests remences vivien, com s'ha dit, en viles i ciutats on, malgrat els seus privilegis i franqueses, seguien remences i, per tant, sense ser persones jurídicament lliures, sotmeses als mals usos com la resta de persones servils; i això era així visquessin on visquessin o fos quina fos la seva feina.

Per contra i pel que fa a les firmes d'espoli forçades, cap dels 424 pagaments rebuts per la mateixa Almoina de Girona per aquest concepte no va ser efectuat per persones que no vivien al mas d'origen en el moment de casar-se. De fet, és lògic que fos així, perquè aquest mal ús gravava els remences que quan es casaven asseguraven part del dot que rebien els seus cònjuges sobre les terres adscrites al seu mas. Això constituïa, d'alguna manera, una garantia que es reservaven els senyors per tal d'assegurar-se que les seves possessions es mantindrien intactes i no es desintegrarien com a conseqüència d'un possible trencament del matrimoni. Així doncs, és lògic que només paguessin les firmes d'espoli forçades els remences tinentes de masos o els seus hereus o titulars; la resta —si volia— devien tenir la possibilitat d'assegurar el dot rebut sobre qualsevol altra propietat que tinguessin.

En aquest sentit, la qüestió dels homenatges i les redempcions resulta ben diferent. Directament o indirecta, la prestació d'un homenatge o el pagament d'una redempció portava aparellat el reconeixement —o la seva renúncia— d'uns possibles

drets d'herència o de propietat sobre les terres de la senyoria. Això era així sense que importés on haguera nascut i on visqués l'home propi. En altres paraules, una de les funcions dels homenatges era fixar per escrit de quin mas i terres provenia cadascú i si, malgrat que no hi vivia, hi seguia tenint drets en cas de manca d'hereus de línia directa. Pel que fa als interessos de la senyoria, crec que una de les funcions de les redempcions també resulta molt clara: el remença no només compra la seva llibertat personal per poder abandonar el domini d'origen, sinó que, a més a més i sobretot, renuncia als drets que pogués tenir sobre les possessions dels seus avantpassats.

Finalment, els dos mals usos que gravaven la mort dels remences en determinades situacions, la intestia i l'eixorquia, afecten directament la qüestió de la successió de la tinença pagesa. El seu objectiu era, precisament, intentar evitar que a la mort del titular de l'explotació aquesta quedés vacant encara que només fos temporalment o, si més no, obtenir un rescabament econòmic per aquesta contrarietat. Els senyors volien assegurar-se, per tant, que la successió al mas es faria immediatament, de manera que els seus ingressos no disminuïrien, a banda que també els permetia assegurar-se que la terra del mas no es repartiria entre diversos hereus.

En el fons, tots aquests mals usos —i també els dos que no va aplicar mai l'Almoina del Pa de la Seu de Girona— pretenien i garantien, però sobretot prevenien, que els senyors que els exigien no perdessin mai les rendes que obtenien de les propietats que havien establert als seus homes i dones propis. Més directament o indirecta, tots els mals usos, els homenatges i les altres prestacions a les quals estaven sotmesos els remences catalans pivotaven al voltant de la terra més que no pas al voltant de les persones que la posseïen i treballaven. És per això que defenso que el més important era la terra, la seva feina i les rendes que generava. Fins i tot podria arribar a concloure que, d'alguna manera, el control de les persones es feia amb l'objectiu de controlar, per damunt de tot, les terres de les quals les senyories tenien la propietat eminent.

D'altra banda, si bé és cert que no s'observen diferències gaire rellevants entre el període anterior i el posterior a l'arribada de la pesta negra a les terres gironines, cal dir que des de principi del segle xv els homenatges i els mals usos van anar disminuint lentament i que desapareixen bruscament de la documentació a partir de l'any 1458, és a dir, després que Alfons el Magnànim els suspengués. Aquesta desaparició no només va tenir lloc en el domini de l'Almoina, sinó també en altres senyories. Així doncs, penso que ha arribat l'hora de formular una pregunta decisiva: si tenim present que bona part dels medievalistes atribueixen les guerres protagonitzades pels remences des de l'any 1462 als mals usos i a la necessitat de deslliurar-se de la servitud i que el rei va anul·lar la servitud l'any 1457, per què es van alçar en armes els remences?

Ara com ara, la resposta a aquest interrogant queda pendent. Però no és l'única. La recerca aquí finalitzada m'ha plantejat noves qüestions que crec que són fona-

mentals. Una d'elles, per exemple, serà la d'establir què suposaven els pagaments dels mals usos dins dels ingressos totals de l'Almoina, o bé quins altres ingressos rebuts per aquesta institució provenien de pagaments derivats de la servitud. Pel que fa als ingressos, crec que també seria fonamental poder arribar a saber si es van produir canvis significatius amb el pas dels anys; és a dir, si aquests ingressos confirmen, o no, la suposada davallada de la renda feudal.

Crec, finalment, que una altra de les coses que queda clara en aquesta tesi doctoral és que la remença no impedia la mobilitat dels remences. L'avenç de la recerca futura per aquest camí no previst quan vaig començar la investigació permetrà, a partir d'ara, estudiar quins eren els seus circuits de moviment, on anaven els que marxaven del domini i d'on venien els que hi arribaven.

La riquesa del fons documental que he treballat proporcionarà les dades suficients per cobrir aquests buits. Vull destacar molt especialment en aquest punt —i ara sí, per acabar— el fet que s'han conservat els llibres de comptes coetanis a les dues guerres dels remences així com també els dels anys immediatament anteriors i posteriors. Espero que amb el seu estudi podré oferir noves hipòtesis sobre el perquè d'aquestes guerres.